

MAGNA HUNGARIA NYOMÁBAN – BASKÍROK ÉS MAGYAROK

Baskíria és a baskír nép szerepe
a magyarok korai történetében

TRACING MAGNA HUNGARIA – BASHKIRS AND HUNGARIANS

The role of Bashkiria and the Bashkir people
in the early history of the Hungarians

Szerkesztők

KLIMA LÁSZLÓ – TÜRK ATTILA

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Régészettudományi Intézet

Martin Opitz Kiadó

HUN-REN Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Magyar Őstörténeti Kutatócsoport

BUDAPEST 2024

A kötet a PPKE-BTK-KUT-23-3 számú projekt,
a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
és a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont támogatásával készült.
A grafikai munkát a PPKE BTK Mester és Tanítvány Kiválósági Program 2023 támogatta.

PÁZMÁNY PÉTER
KATOLIKUS EGYETEM

HUN
REN

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT

PAPCSÁK
ÜGYVÉDI IRODA

A kötet megjelenését támogatta a Papcsák Ügyvédi Iroda.

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai
Archaeological Studies of PPCU Institute of Archaeological Sciences
Volume 32

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok
Volume 10

© A szerzők

© Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Régészettudományi Intézet

© HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Magyar Őstörténeti Kutatócsoport

© Martin Opitz Kiadó

ISBN 978-615-6388-84-1

HU-ISSN 2786-1538 (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia)

HU-ISSN 2064-8162 (Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok)

DOI: [10.55722/Arpad.Kiad.2024.10](https://doi.org/10.55722/Arpad.Kiad.2024.10)

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet, illetve annak részeit tilos reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni,
bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus úton vagy más módon – közölni a kiadó engedélye nélkül.

Felelős kiadó
Major Balázs

Grafikus: Óvári Péter

Borító: auri grafika
Tördelés és layout: Váczi Gábor

TARTALOM

TÖRTÉNELEM ÉS HISTORIOGRÁFIA

SUDÁR BALÁZS

- A baskír-kérdés a magyar őstörténet-kutatásban 7
The Bashkir question in the research of early Hungarian history 18

GYÓNI GÁBOR

- A baskír–magyar problematika az oroszországi historiográfia tükrében 19
Башкиро-мадьярская проблематика в зеркале российской историографии 30

POLGÁR SZABOLCS

- A Kárpát-medence és a Volgai Bulgária kereskedelmi és kulturális kapcsolatai
a honfoglalás után 31
Trade and cultural contacts between the Carpathian Basin and Volga Bulgaria
(10th–13th Centuries AD) 44

UHRIN DOROTTYA

- Magna Hungaria* a 13. századi koldulórendi követek szemében 45
Magna Hungaria from the perspective of mendicant envoys 54

NYELVÉSZET

AGYAGÁSI KLÁRA

- A baskír nyelv helye a török nyelvek között, és a baskír nyelv volgai bulgár kapcsolatai 55
Место башкирского языка среди тюркских языков, возможные контакты
башкирского языка с волжско-булгарским языком 70

NÉPRAJZ

DALLOS EDINA

- A baskír hiedelmek és Ibn Fadlān 73
The first detailed record of Bashkir beliefs – Ibn Fadlān 922 80

SOMFAI KARA DÁVID

- Baskurt (baskír) epikus hagyomány (*kuba-jur*) 81
Baskurt (Bashkir) epic tradition (*kuba-jur*) 97

SOMFAI KARA DÁVID – AGÓCS GERGELY

- Baskurt népzene és néptánc 153
Bashkir Folk Music and Folk Dances 180

JULIJA ABSZALIMAJOVA – ANASZTÁZIA VERESS – EDUARD HABIBULLIN – RAFIL ASZILGUZSIN –
SZIRÁKI ZSÓFIA – FEHÉR TIBOR – JÁVORSZKY BALÁZS – NÉMETH ENDRE

- A keleti magyarok nyomai a baskír hagyományban 181
Traces of the Eastern Hungarians in the Basques: Genetics and folklore 199

ARCHEOGENETIKA

NEPARÁCZKI ENDRE

- Az Árpád-ház és a honfoglaló magyarság archeogenetikai adatokkal kimutatott kapcsolata
a Volga–Káma vidék népeivel 201
- The archaeogenetic link between the Árpád dynasty and the Hungarian conquerors
to the population of the Volga–Kama region 205

NÉMETH ENDRE – PÁSZTORY ÁDÁM – FEHÉR TIBOR

- A magyarok eredete az N-B539 marker tükrében 207
- The origin of the Hungarians in the light of the N-B539 marker 228

RÉGÉSZET

TÜRK ATTILA – KIM IGOR KONSZTANTYINOVICS – VJAZOV LEONYID ALEKSZANDROVICS – ÓVÁRI PÉTER

- Baskírföld és a Dél-Ural régészetének aktuális helyzete a magyar őstörténet szemszögéből 229
- Recent results of research on the early medieval archaeology of Bashkortostan
and the Southern Urals. A comprehensive overview from the perspective of early
Hungarian history 252

A BASKÍR NYELV HELYE A TÖRÖK NYELVEK KÖZÖTT, ÉS A BASKÍR NYELV VOLGAI BULGÁR KAPCSOLATAI

AGYAGÁSI KLÁRA*

Absztrakt: A szerző áttekinti a baskír név szemiotikai funkcióját a korai arab, ill. az Arany Horda után keletkezett történeti forrásokban, és megerősíti azt a korábbi vélekedést, hogy a baskír elnevezés denotatívumai nem esnek egybe a tatárjárás előtti és utáni korokban. A mai baskír nyelv helyét a nemzetközi turkológiai szakirodalomra hivatkozva a török nyelvcsalád kipcak ágának északi csoportjában jelöli ki, miközben elutasítja a baskír etnikum és nyelv párhuzamos lineáris leszármazását a családfa-modell alapján. A kipcak törzs(ek) szövetségi rendszereit elemezve arra a következtetésre jut, hogy a délorosz sztyeppén a tatárjárás előtt uraló kipcak konföderáció tagjai a 9. és 11. század között Ázsia eltérő földrajzi helyszíneiről érkeztek Kelet-Európába. A délorosz sztyeppén bekövetkezett a kései ótörök nyelvváltozatoknak a domináns kipcak kód szerinti konvergens fejlődése, melynek eredményeképp létrejött egy több nyelvváltozattól álló középkipcak nyelv. A cikk bemutatja a középkipcak nyelv írott forrásait. Kiemelten foglalkozik a Codex Cumanicus néhány meghatározó nyelvi sajátosságával, minthogy ez a forrás közvetlenül a tatárjárás után keletkezett a Krímben, és a baskírok elődeinek Volga-vidékre való felvándorlása előtti korai középkipcak nyelvállapotot rögzíti. A szerző célja olyan izoglosszák bemutatása volt a Codexben, melyek egyes középkipcak nyelvváltozatok létét és azok baskírban való megőrződését, tehát a korai kipcak sajátosságok kontinuitását szemléltetik. A Codex írásmódjának vizsgálata elvezette a szerzőt annak megállapításához, hogy a korai középkipcak nyelvváltozatok valamelyikében fonetikai szinten létezett a nem első szótagi magánhangzóredukció. A Volga–Urál térségében kialakuló baskír nyelv a tatárjárást közvetlenül követő időszakban kapcsolatba kerülhetett a volgai bulgár keleti, Kámán túli nyelvjárásával. E volgai bulgár nyelvváltozat azonban szükségszerűen rövid időn belül szubsztrátumnyelvvé vált, és hatása mindössze a redukált magánhangzó-minőség fonematizálódását eredményezhette a korai középbaskírban. Nem szolgálhatott mintaként a teljes korai középbaskír magánhangzó-fonéma-rendszer zártabbá válási és redukálódási folyamatának kódmásolásához.

Kulcsszavak: a bašgird elnevezés denotatívumai a korai muszlim forrásokban, kipcak törzsszövetségek, a korai középkipcak nyelv nyelvi forrásai, korai kipcak területi nyelvváltozatok, Codex Cumanicus, volgai bulgár hangtani kritériumok, volgai bulgár–baskír nyelvi kapcsolatok

A BASKÍR NYELV HELYE A TÖRÖK NYELVCSALÁDBAN

KUTATÁSTÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

Az alábbi tanulmányban baskír nyelvről szólva annak a nyelvi közösségnek a nyelvét vizsgáljuk, amely az Orosz Föderáción belül a Tatár Köztársaságtól keletre, a Káma folyásától délkeletre az Urál előterében elhelyezkedő Baskortosztán török nyelvű lakosságának az anyanyelve. De tudnunk kell, hogy a baskír

* Debreceni Egyetem Szlavisztikai Intézet; 4032 Debrecen, Egyetem tér 1. E-mail: agyagasi.klara@arts.unideb.hu

etnonim esetében időrendileg két közösség is elkülönül, amely a Volga–Káma vidékén baskír néven (volt) ismert. A ma is létező baskír mellett a másik a 10–13. század között létezett a tatárjárás előtt, és a muszlim források (az al-Balhi-hagyomány, Ibn Fadlan és Abu Hámid al-Garnáti) adnak róluk hírt. A korai baskírok azonban nem azonosak a mongol kor utáni baskírokkal. Már az al-Balhi-hagyomány is említi a 10. században, hogy a basdzsirtoknak két fajtájuk van: kisebb csoportjuk a volgai bulgárok mögött él az erdők védelmében, nagyobb részük Bizánc határában. Abu Hámid al-Garnáti, aki 1150–1153 között járt mind a Volgai Bolgárországban a volgai bulgároknál, mind Magyarországon, a két csoport összefüggésére és nyelvi hovatartozására pontos magyarázattal szolgál: „*megérkeztem Ungurijába [Magyarországra], ahol egy basgird nevű nép lakik*”. (A források baskír névváltozatait Róna-Tas egy kiinduló *bačgird formára vezeti vissza.) A magyar királyt basgird királynak hívja, akit králinak nevez. Tehát egyértelmű, hogy a muszlim források basdzsirtjai a keleten maradt és a Kárpát-medencébe elvándorolt magyarokat egyaránt jelentik, akik a szétváláskor a kései ősmagyar nyelvet beszélték.¹ A muszlim források híradásait megerősítik az Arany Horda utódállamaiban keletkezett, a 16–17. századból fennmaradt turki nyelvű források, melyek a dzsingiszida hódításokat írják le. Ezekben a magyarok megnevezése a bašgurd név és alakváltozatai felhasználásával történik: a dzsingiszida leszármazottak a volgai magyarokat bülār bašgurd néven tartják számon, míg a Kárpát-medencébe érkezett magyarokat kelār bāšgurd néven nevezik.²

1. táblázat. Az egyes török nyelvek történetileg elfoglalt helye

z-török nyelvek					r-török
Oguz (DNy-i ág)	Kipcsak (ÉNy-i ág)	Karluk	Szibériai	Argu	Ogur
török	karacsáj-balkár	(DK-i ág)	(ÉK-i ág)	haladzs	csuvas
gagauz	kumük	özbek	baraba		
azeri	krími tatár	modern ujjur	toboli		
türkmén	karaim	tarancsi	jakut		
horasszáni török	kazanyi tatár	kasgari turki	dolgan		
kaskaj	miser	jarkendi	tuva		
szongor	baskír	kotani	tofa		
äynallu	nogaj	kerya	hakasz		
afsar	kazak	akszu	sór		
szalar	karakalpak	kucsa	fuyü		
	kipcsak-özbek	turfáni	altaji (=ojrot)		
			kirgiz		
			kumandi		
			csulimi		
			sárga ujjur		

A ma élő baskír nyelv a turkológia szinkronnyelvi osztályozása szerint a kipcsak ág északi csoportjának az egyik képviselője. Három nyelvjárása létezik: az északi, déli és keleti baskír nyelvjárás. E nyelveknek nincsenek saját korai írott emlékei, irodalmi nyelvként a mongol kor után a tatárhoz hasonlóan,

¹ Összefoglalóan ld. RÓNA-TAS 1996, 223–226.

² Köszönöm Güldana Togabajevának, hogy a magyarok turkī nyelvű forrásokban előforduló népneveit tárgyaló, megjelenés előtt álló cikkét (ld. TOGABAJEVA 2023) a rendelkezésemre bocsátotta.

az arab írásos hvárezmi eredetű volgai turkít használta.³ Ezek a körülmények nagyon megnehezítik kialakulásának, történetének nyelvi tényeken alapuló kutatását. Közvetlen direkt élő kapcsolata a közép-mongollal, a kazanyi tatárral és az oroszsal ismert, ezek az időben visszafelé haladva a mongol korig vezethetők vissza. A 14. századnál megszakad a mai baskír nyelv dokumentálható története. Jelen kutatás egyik célja annak bemutatása, hogy milyen történeti és módszertani alapokon lehetséges a kipcsak típusú baskír nyelv Volga–Káma-vidéki történetének összekapcsolása bizonyos középtörök nyelvváltozatok mongol kor előtti változási tendenciáival. A másik cél a baskír–volgai bulgár nyelvi kapcsolatok lehetséges kereteinek a felvázolása.

A baskír nyelv török nyelvcsaládban elfoglalt helyét illetően a 20. századi turkológiai szakirodalom teljesen egységes abban, hogy a török nyelvcsaládot (a korai z-török–r-török különbséget megőrizve) mai állapotában hat nyelvi ágra elkülönítve mutatja be, ahol a baskír az északi kipcsak ág része (1. táblázat).⁴

Az itt bemutatott nyelvcsalád létrejötte hosszú történeti folyamat eredménye. Az összehasonlító turkológia a mai török nyelvek és az írott emlékekben megőrződött, és közben kihalt török nyelvek hangrendszerét és grammatikai rendszerét, valamint szóképzését vissza tudja vezetni egy kiinduló őstörök állapotról.⁵ E szaktudomány kialakította a török nyelvtörténet egyezményes történeti periodizációját is, amely a mai török nyelvek és nyelvjárásuk alrendszerének a 8. századtól Belső-Ázsiában megjelenő, majd Eurázsia különböző térségeiben más-más korokban sokféle török nyelvváltozaton keletkezett, változatos írásokkal rögzített nyelvemlékek adataival való egybevetésén alapul. Azonban a turkológia történetének több mint másfél évszázada során, mind a mai napig nem sikerült hiteles forrásokon nyugvó rekonstrukcióját nyújtani a z-török nyelvi ágak és az idetartozó török nyelvek őstörökből való kialakulásának. Ez a hosszú történeti folyamat ugyanis – amint arra Lars Johanson a török nyelvek történetéről írott, tavaly megjelent tanulmányában rámutatott,⁶ nem írható le nyelvészeti módszerekkel. A török nyelvtörténet nem egy lineáris leszármazási rend. Olyan történések sorozata, melyekre igen jelentős mértékben hatottak nyelven kívüli (politikai, társadalmi, vallási) tényezők. A török népek korai történetében a társadalmi formációk (törzsek, törzsszövetségek, korai nomád birodalmak) nem nyelvi alapon, hanem hatalmi erőviszonyok mentén szerveződtek, eltérő nyelvű komponensekből álltak és rendkívül változékonyak voltak. Ez a megállapítás igaz a kipcsak ág és a baskír nyelv esetére is.⁷ Annál meglepőbb, hogy 2002-ben, a tudományos közelmúltban K. M. Muszajev a kipcsak nyelvi ág nyelveinek önálló, az általános török történeti kontextusból kiragadott leszármazási rekonstrukcióját jelentette meg egy hipotetikus periodizáció keretében⁸ (2. táblázat).

Ami Muszajev koncepciójából rögtön szembe tűnik, hogy egy lineáris kipcsak családfamodellt mutat be, amelyben a 13. sz. előtti korszakolás pusztán fikció. Nincsenek 9. század előtti hiteles források a kipcsak alapnyelv létezésére. Persze tudjuk, hogy a szovjet történeti turkológiában nagyon elterjedt volt az i. e. 2. századból megőrződött kínai évkönyvek néhány ideogrammjának a *qipčaq* szóval való azonosítása, de amint azt Golden 2005-ös tanulmányában részletezi, a kínai írásjelek adott történeti korszaknak megfelelő hangtani rekonstrukciója nem teszi lehetővé a *qipčaq* olvasatot. A Muszajev által hivatkozott, 759-ből származó sine-uszui rovásfelirat lett volna az egyetlen belső forrás, mely megemlíti a *türk qybčaq* törzset. Valójában azonban nincs szó *türk qybčaq* szószervezetről, melyet a 70-es években a szovjet turkológia perdöntő forrásként kezelt. A rossz minőségben megőrződött rovásfelirat későbbi helyszíni vizsgálatát követően a japán Moriyasu csoportja 1999-ben a feliratnak mind szintaktikailag, mind tartalmilag koherens, nyelvileg

³ BENZING 1959; GARIPOV 1979, 8–41; BERTA 2022.

⁴ A török nyelvek osztályozását ld. JOHANSON 2022, 84–85.

⁵ SCSEBBAK 1970; SZEVERTYAN 1974; TYENYISEV 1988; RÓNA-TAS 2021.

⁶ JOHANSON 2021.

⁷ A török történeti részleteket Golden 1992-es monográfiájában találjuk, ld. GOLDEN 1992, 85–283.

⁸ MUSZAJEV 2002, 216–218.

korhú olvasatát publikálta,⁹ melyben a *qybčaq* szó nem szerepel. Muszajev persze nem ismerte Moriyasu munkáját. Szerinte a *türk qybčaq* törzsnév létezése alapot adott arra, hogy a különböző forrásokban előforduló, hagyományosan a kipcakokhoz kötött törzsneveket (*qipčaq, kimäk, päčänäg, polovec, černye klobuki, mamluki*) a kipcak nyelvvel (!) lehessen azonosítani. Ez nem más, mint a családfaelmélet mára rég meghaladott módszerének alkalmazása, nevezetesen egy etnikai közösség és a közösség nevét viselő nyelv történeti együttmozgásának a tétele. Pillanatnyi ismereteink szerint csak a kipcak nevet viselő törzsszövetségek történeti mozgását tudjuk nyomon követni, a szövetséget alkotó törzsek nyelvi összetételét nem.

2. táblázat. A kipcak nyelvi ág nyelveinek önálló, az általános török történeti kontextusból kiragadott leszármazási rekonstrukciójának hipotetikus periodizációja (MUSZAJEV 2002).

korai őskipcak (i. e. 10 – i. sz. 2. sz.)			
↓			
középső őskipcak (i. sz. 2–7. sz.)			
↓			
kései őskipcak (i. sz. 7–12. sz.)			
↓			
kipcak areális képződmények kora (i. sz. 13–18. sz.)			
nyugati	északi	központi	keleti
↓	↓	↓	↓
önálló kipcak nyelvek kialakulása (i.sz. 19–20. sz.)			
karaim	baskír	asztrahányi nogaj	altaji (ojrot)
karacsáj-balkár	baraba	alabugat	kirgiz
krími tatár	kazanyi tatár	kazak	
kumük		karakalpak	
urumi		nogaj	

KIPCSAK TÖRZSSZÖVETSÉGEK

Ahhoz, hogy milyen következtetésekre lehet jutni a törzsnevek vizsgálata által a kipcak törzsszövetségek etnikai struktúrájára vonatkozóan, Peter Golden 2005-ös sztyeppetörténeti áttekintését tudjuk felhasználni.¹⁰ Golden abból a tényből indult ki, hogy a kipcak név európai elterjedése a 9. századtól kezdődik, épp ezért elemezte azokat a muszlim forrásokat, amelyek a 8. század végétől a népvándorlásban résztvevő törzsek között felsorolják a *Qipčaq* nevűt is. Természetesen a muszlim források történeti-filológiai elemzésének hatalmas irodalma van, amit Golden filológiai és kritikai megjegyzések kíséretében fel is dolgoz, itt most azonban csak a forráselemzés végeredményét kívánom bemutatni.

A 8. sz. végétől mintegy két évszázadon belül három különböző törzsszövetségi rendszer indult meg a belső-ázsiai sztyeppéről, melyeknek része volt a *Qipčaq* törzs(szövetség).

⁹ MORIYASU ET AL. 1999, 182–183.

¹⁰ GOLDEN 2005. Köszönöm Róna-Tas Andrásnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta Golden cikkeit és tanácsaival segítette munkámat.

A KIMÄK TÖRZSSZÖVETSÉG

Al-Ya'qūbī szerint a 8. sz. végén a belső-ázsiai sztyeppe török politikai tényezője a 9. sz. utolsó negyedében már Nyugat-Szibériában hoz létre államot. Gardízi a 11. sz. közepén 8-9. századi forrásokat felhasználva megnevezi a Kimek szövetség tagjait: *Qipčaq*, *Kimek/Yemek*, *Tatar* és négy más, név szerint nem említett törzs. A szövetség a Tatar uralkodóház vezetése alatt állt. (Ez a Tatar ekkor más források szerint az ujgur hatalomváltás előtt menekülő keleti türk komponens lehetett, melyhez mongol törzs(ek) is csatlakoztak.) A heterogén szövetséget különböző eredetű törzsek alkották, melynek tényét az 1074–1077 között író Kāšgārī is megerősíti. Kāšgārī a sztyeppén nyugatról kelet felé haladva sorolja fel az általa jelentősnek tartott török törzseket, melyek között ott van a baskír: *bāčānāk*, *qīččāq*, *oyuz*, *yemāk*, *bašγirt*, *basmīl*, *qāy*, *yabāqu*, *tatār*, *qīrqīz*.¹¹

A QARLUQ-KIMÄK-OGUZ-PÄČÄNÄG-TÜRGÄŠ-QİPČAQ-QİRGİZ SZÖVETSÉG

Ibn Khurdādhbih 880 körül keletkezett híradásában a 8. sz. végére visszamutatva nevezi meg ezt a hét tagú szövetséget. Földrajzi elhelyezkedése különböző muszlim szerzők műveiben eltérő módon van körülírva, de a szerzők megegyeznek abban, hogy a szövetség a Volgától keletre, a *Kimäk* szövetség szibériai területeitől világosan elkülönülve foglalt helyet. A *pečeneg* (besenyő) elemről írják, hogy a Szir-darja mentéről a 9. sz. utolsó évtizedeiben az oguzok szorították őket a Volga–Urál-térségbe. A Hudūd al-Ālam szerint e szövetségben a kipcsakok a besenyő földektől délre foglaltak helyet. (A besenyőket onnan a qunok vándorlása mozdította tovább a pontuszi sztyeppére.) A 11. sz. elejére a kipcsak komponens válik a szövetség vezető erejévé.

A QUN-QUMAN-QİPČAQ SZÖVETSÉG

Csak a 11. században említik a források, miután már lezajlott az ogur, türk, kazár, besenyő és oguz törzsek vándorlása. Al-Marwazi 1090-ben írja: Hozzájuk [a türk népekhez] tartozik a *Qun*, melyeket szorosán követi a *Qay*, és ezek a *Qitayok* földjéről jönnek. A Qun-Quman komponens sokrétű etnikai gyökerei tehát Mandzsúriába, Mongóliába és Szibériába mutatnak¹².

A források alapján azt látjuk, hogy a három szövetségi rendszer mára egységesen kipcsaknak minősített törzsi tagjai mielőtt a 11. sz. elején teljesen betöltötték az eurázsiai sztyeppét és egy komplex hatalmi tényezővé váltak volna a ruszokkal szemben, a belső-ázsiai térség igen különböző szegmenseiből érkeztek és nyelvileg heterogének voltak. A kimekek a türk kaganátusból jöttek és Dél-Szibériában vetették meg a lábukat, a tatárok részben türk, részben mongol eredetűek és Belső Mongóliából érkeztek, a besenyők a Szir-darja mellől származnak, és onnan kerülnek a Volga–Urál térségbe, a qun/quman csoportosulás a Qitay-birodalom (Kína) határterületeiről indult meg. A források által felvázolt kép tehát kifejezetten nem támasztja alá, hogy a 11. század előtti kipcsak szövetségek etnikumai közös területről, közös gyökerekből indultak volna.¹³ A 11. századra politikailag, szervezeten, kulturálisan egységesnek mutatkozó, kipcsak nevet viselő nomád hatalmi tényező mozaikjainak (mint láttuk, türk, mongol és esetlegesen mandzsú

¹¹ DANKOFF–KELLY 1982, 82.

¹² GOLDEN 2005.

¹³ Minden bizonnyal ez a felismerés vezethette a Dibo–Hiszamitgyinova szerzőpárost (DIBO–HISZAMITGYINOVA 2016), amikor a baskír nyelv eredetét az altaji nyelvcsaládban keresték a hipotetikus altaji nyelvcsalád alapszókincsével való összehasonlítás módszerével. Ez a módszer azonban nem ad megoldást a feltételezett alapnyelv felbomlása utáni nyelvi folyamatok magyarázatára.

származású csoportoknak) a vándorlások kezdetén nyelvileg szükségszerűen heterogénnek kellett lenniük. Ahogy a kipcsak törzsszövetség a három szövetségi rendszeren belül egyre erősödött, oly mértékben kényszerítették ki a három szövetségi rendszer belső hatalmi viszonyai a 8. század végétől a részt vevő csoportok bizonyos fokú nyelvi egységesülését, ami egészen a mongol korig tartott. E több évszázados folyamaton belül a nyelvi változásnak két típusa világosan elkülönülni látszik: 1) code shifting – az eredetileg nem ótörök nyelvű kétnyelvű csoportok nyelvváltása a domináns kipcsak kései ótörök–korai középtörök kori változatára; 2) nyelvi konvergencia – a különböző ótörök nyelvváltozatokat beszélő csoportok összetartó, egy irányú történeti változása.

A KORAI KÖZÉPKIPCSAK NYELVI FORRÁSAI

A korai középkipcsak nyelvváltozatok három forráscsoportból ismerhetők meg. Ezek keletkezésük ideje és írásmódjuk alapján különülnek el. Legkorábbi, és e kutatás szempontjából legfontosabb emlék a latin betűs Codex Cumanicus, mely az 1290-es évek elején keletkezett és 1303-as másolatban maradt fenn. Ez két részből áll.¹⁴ Az első 110 oldalas részben (melyben jelentős helyet foglal el egy latin–perzsa–kun szójegyzék), ferences rendi szerzetes(ek) olasz helyesírással rögzíti(k) a különböző műfajú kipcsak nyelvi mintákat, ezt Ligeti javaslatára alapján az *Interpretátor* könyve-ként (CCI) tartja számon az irodalom. A második, 54 oldal terjedelmű rész, mely a *Misszionáriusok könyve*-ként ismert (CCM), német helyesírással készült, és főleg keresztény imaszövegeket és német nyelvű kommentárokat tartalmaz. Utóbbi rész több kéz munkája. A Codex szövege történeti léptékkal mérve alig későbbi, mint a tatárjárás. A nyelvemlék különös jelentőségét a volgai kipcsak nyelvek története szempontjából keletkezésének helyszíne (a Krím-félsziget¹⁵) adja, mint-hogy a kipcsak csoportok Volgához való felvonulása előtti kipcsak nyelvvállapotot rögzíti.

A 13–15. században arab írással keletkezett emlékek¹⁶ adatai, épp az arab írás korlátozott számú magánhangzó-készlete miatt, jelen kutatás számára kevésbé relevánsak. Az armeno-kipcsak emlékek¹⁷ a kipcsakok nyelvére áttért keresztény örmények 14–15. században, a Krímben beszélt kipcsak nyelvváltozatát rögzítik, melyek a 16–17. században örmény írással lejegyezve maradtak fenn.¹⁸ Ezek adatai a későbbi lejegyzés miatt szintén nem jöhettek számításba az alább következő nyelvi elemzés során.

A CODIX CUMANICUS¹⁹ NÉHÁNY NYELVI SAJÁTOSÁGA

A kipcsak konföderáció közel négy évszázados történetében az ótörök lokális nyelvváltozatok hangrendszerében lezajlott konvergens változás egyértelmű eredménye az ótörök kori magánhangzó-fonéma-rendszer első szótagi rövid : hosszú magánhangzó-oppozíciójának (V : \tilde{V}) megszűnése,²⁰ egyféle rövid fonémákba való egybeesése. Ezt tanúsítja a 13. sz. végére datált kun-kipcsak nyelvemlék, a Codex Cumanicus nyelvi anyaga.²¹

¹⁴ A nyelvemlék keletkezésének történetéről, jelenlegi elérhetőségéről, az egyes részek tartalmi egységeiről, nyelvi sajátosságairól összefoglalóan és a vonatkozó szakirodalommal ld. GOLDEN 2011.

¹⁵ Ld. GOLEV 2018.

¹⁶ Felsorolásukat és jellemzésüket ld. BERTA 1996, 3–7.

¹⁷ Ld. GRUNYIN 1967; SCHÜTZ 1998.

¹⁸ Ld. SCHÜTZ 1968.

¹⁹ Facsimile kiadását ld. GRONBECH 1936.

²⁰ A protótörök hangrendszerben a türkmén, jakut és csuvas vokalizmus megőrzött archaizmusai alapján indokolt az első szótagi magánhangzó-rendszerben a rövid : hosszú oppozíció feltevése, vö. RÓNA-TAS 2022, 63.

²¹ A nyelvemlék írásmódja néhány helyen elszórva kettőzött magánhangzók írásával jelzi, hogy bizonyos szavakban fonetikus szinten maradtak még hosszú magánhangzók, de fonematikus szinten a nyelvi rendszer már kiküszöbölte a hosszú magánhangzó-minőséget, vö. GABAIN 1959, 50. Amint arra TEKIN is rámutatott, a Codexben

a o u ĩ
 ä~e ö ü i

A mássalhangzórendszer az ótörök kori türk rendszerrel²² mutat nagyfokú hasonlóságot a nyelvemlékben. De van néhány eltérés is az ótörök rendszerhez képest: másodlagos mássalhangzók is megjelennek, mint a *x* és a *w*, és a konvergencia eredményezte az ótörök intervokális -d- > -y- globális változását a kipszak nyelvváltozatokban:

ótör. *adaq* 'leg, foot'²³ > kipszak *ayaq* (CCI *ayac*, CCM *ayak*) 'Fuss'²⁴

ótör. *adīr-* 'to separate'²⁵ > kipszak *ayīr-* (CCI *ayr-*, CCM *ayrī-*) 'trennen'²⁶

ótör. *küdegü* 'son-in-law'²⁷ > kipszak *küyegü*, *küyöw* (CCI *chuyegu*, CCM *kujov*) 'Schwiegersohn'²⁸

A konvergencia eredményei persze tükröződnek az alakokban és a szóképzésben is.²⁹ A konvergencia azonban nem jelentett unifikációt. Nem lehet kimondani, hogy a kipszak konföderációban a mongol kor előtt létrejött nyelv egy közös kipszak alapnyelv lehetne.³⁰ (Muszajev „kései őskipszak” posztulátumával szemben.) A variánsok létét bizonyítják mind az alakváltozatok, mind a mássalhangzórendszer és a magánhangzó-állomány rendszerszerű eltérései. A területi változatosságot szemléltetik pl. az ótör. *egsük* 'hiány' szó kipszak alakváltozatai:

ótör. *egsük* 'deficient'³¹ > kipszak *eksük*, *eksik*, *eysik*, *efsik* (CCI *eccuc*, CCI *efsic* *eksic*, *eysic*) 'weniger'³²

A mássalhangzórendszerben a protótörök szókezdő *y- ĩ előtti helyzetben kétféle módon realizálódik, ami arra utal, hogy a nyelvemlék legalább két nyelvváltozatot rögzít, a y-ző és a ĩ-ző variánst:³³

ótör. *yīl* 'year'³⁴ > kipszak *yīl* ~ *ĵīl* (CCI *jil*, CCI *yl*, CCM *gil*,) 'Jahr'³⁵

ótör. *yīlan* 'snake'³⁶ > kipszak *yīlan* ~ *ĵīlan* (CCI *ilan*, CCM *gillan*) 'Schlange'³⁷

ótör. *yīq-* 'валить'³⁸ > kipszak *yīqīl-* ~ *ĵīqīl-* (CCM *gigil-*) 'fallen'³⁹

számos példa jelenik meg a rövid és hosszú labiális magánhangzók képzési időtartam szerinti egybeesésére. A hosszú középső nyelvállású labiálisokból lerövidült magánhangzók az esetek egy részében zártabbá váltak, ld. TEKIN 1987. Güven (GÜVEN 2023) ennek alapján feltételezi, hogy a Volga-vidéki area nyelveiben a magánhangzórendszerek zártabbá válási tendenciája, mint areális jelenség, a kipszak nyelvváltozatokban gyökerezik. Azonban a permi nyelvek és a volgai bulgár nyelvjárások ellentmondanak annak, hogy ez a tendencia a kipszak dominancia következményeként érvényesült volna, hiszen ezekben a nyelvekben a zártabbá válás és magánhangzó-redukció már a tatárjárás előtt jelen volt (RÉDEI-RÓNA-TAS 1972; AGYAGÁSI 2019, 160–168).

²² ERDAL 2004, 62.

²³ CLAUSEN 45.

²⁴ GRØNBECH 1936, 96. lap, 18. sor és 163. lap, 32. sor; GRØNBECH 1942, 31. Mai baskír megfelelője *ayaq* 'нога' (URAKSZIN 1996, 63).

²⁵ CLAUSEN 66.

²⁶ GRØNBECH 1936, 52. lap, 1. sor és 117. lap, 2. sor; GRØNBECH 1942, 31. Mai baskír megfelelője *ayīr-* 'сепарировать' (URAKSZIN 1996, 15).

²⁷ CLAUSEN 703.

²⁸ GRØNBECH 1936, 97. lap, 12. sor és 151. lap, 16. sor; GRØNBECH 1942, 158. Mai baskír megfelelője *küyü* 'зять'.

²⁹ A részleteket ld. GABAIN 1959, 56–72.

³⁰ Más érveléssel, de ugyanerre a következtetésre jut GARIPOV is, vö. GARIPOV 1976.

³¹ CLAUSEN 116.

³² GRØNBECH 1936, 18. lap, 20. sor; 62. lap, 4. sor; GRØNBECH 1942, 86.

³³ Ennek apropóján fejti ki GARIPOV (GARIPOV 1976, 167), hogy a Codex nyelvében különböző ágból érkező török nyelvek hagyták ott a nyomukat, ami miatt is többek között nem megalapozott egy „őskipszak” nyelvállapot feltevése.

³⁴ CLAUSEN 917.

³⁵ GRØNBECH 1936, 144. lap, 4. sor; 121. lap, 12. sor; 130. lap, 8. sor; 71. lap, 12. sor; GRØNBECH 1942, 132, vö. baskír *yīl* 'год' (URAKSZIN 1996, 241).

³⁶ CLAUSEN 930.

³⁷ GRØNBECH 1936, 125. lap, 33. sor; 108. lap, 30. sor; GRØNBECH uo, vö. bask. *yīlan* 'змея' (URAKSZIN 1996, 241).

³⁸ DTS 268.s

³⁹ GRØNBECH 1936, 11. lap, 8–10. sor; 113. lap, 14. sor; GRØNBECH 1942, 133, vö. bask. *yīqīl-* 'падать' (URAKSZIN 1996, 239).

E két változaton belül további belső tagolódás látható, attól függően, hogy egyes hangváltozások a változás milyen fázisában tartottak a nyelvemlék keletkezésekor a kipcsek nyelvi térségben. Például az ótörök intervokális -g/ǵ- háromféle izoglosszája három variánst jelenít meg:

ótör. -g/ǵ- megőrződése:

ótör. *aǵač* 'tree'⁴⁰ > kipcsek *aǵač* (CCI agaz, CCM agač) 'Baum'⁴¹

ótör. a -g/ǵ- > γ > v változás:

ótör. *buzāǵū* 'a calf'⁴² > kipcsek *buzav* (CCM buzov) 'Kalb'⁴³

ótör. -g/ǵ- > γ > 0 változás:

ótör. *oǵul* 'offspring'⁴⁴ > kipcsek *oul* (CCM oγul, ovul, oul) 'Sohn'⁴⁵

A magánhangzórendszerben a nem első szótagi zárt magánhangzók fonetikája mutat különbségeket. A. von Gabain a nem első szótagi magánhangzók fonetikai realizációját illetően csak azt állapítja meg, hogy ezek kiejtésében nagy a bizonytalanság,⁴⁶ de a példái elsősorban a labiális harmónia teljesülését vagy annak hiányát mutatják. Viszont a Codex jó pár szavának írásmódja arra utal, hogy e bizonytalanságon túl egyes nyelvváltozatokban nem első szótagi struktúrákban fonetikai szinten létezett a redukált magánhangzó-minőség⁴⁷ (míg más változatokban nem). A kéziratban ugyanis olyan írásképek fordulnak elő, melyekben az érintett szavak valamelyik nem első szótagi magánhangzója nincs kiírva. Magánhangzóhiány van. Félreértés ne essék, a középkori kódexek írásgyakorlatában nyugaton és keleten egyaránt jól ismert az a jelenség, amikor a szöveget jegyző szerzetesek a papírral vagy más alapanyaggal való takarékoság jegyében lerövidítenek szavakat. Az ilyen szavakban azonban mindig látszik valamiféle grafikus jelzése annak, hogy a lejegyző vagy a másoló érzékeli a szó teljes hangtestét, és szándékosan vesz el belőle a reprodukálás folyamatában.⁴⁸ Ezekről az esetektől azonban lényegileg különbözik azoknak a szavaknak az írása, ahol a magánhangzóhiány semmilyen módszerrel nincs jelölve. Csak arra lehet gondolni, hogy az adott szóközépi magánhangzó képzési ideje annyira redukálódott, hogy a lejegyző szerzetes nem érzékelt a meglétét, vagy saját anyanyelvi artikulációs bázisában nem lévén ilyen minőség, nem ismerte fel, ezért nem is jegyezte le. Ezt a gyanút megerősíti az a tény, hogy a hiányos módon leírt szavakban a hiányzó magánhangzó mindig az *i/ī* és az *u*, tehát rendszerszerű a jelenség.

⁴⁰ CLAUSON 79.

⁴¹ GRONBECH 1936, 103. lap, 6. sor; 141. lap, 18. sor; GRONBECH 1942, 28, vö. bask. *aǵas* 'дерево' (URAKSZIN 1996, 7).

⁴² CLAUSON 391.

⁴³ GRONBECH 1936, 139. lap, 14. sor; GRONBECH 1942, 70, vö. *bǵǵau* 'теленок' (URAKSZIN 1996, 117).

⁴⁴ CLAUSON 391.

⁴⁵ GRONBECH 1936, 122. lap, 10. sor; 151. lap, 9. sor; 148. lap, 14. sor; GRONBECH 1942, 173-74, vö. bask. *ul* 'сын' (URAKSZIN 1996, 675).

⁴⁶ GABAIN 1959, 52.

⁴⁷ A török nyelvcsalád összehasonlító-történeti vizsgálata eredményeképp az óstörök korra indokolt volt nem első szótagi helyzetben a rövid : redukált magánhangzófonéma-oppozíció feltételezése, vö. RÓNA-TAS 2022, 60. A redukált fonológiai státusz történeti változása az egyes nyelvi ágakban alig kutatott terület.

⁴⁸ A Codex Cumanicusban is többféle szándékos rövidítési megoldást láthatunk, melyek következetesen ismétlődnek. Tipikus rövidítési eljárás a *-dir-* műveltető képző lerövidítése *-d'* formában, ahol az aposztróf rámutat a hiányra, vö. a 138. lap 14. sorának végén (GRONBECH 1936, 138) a *keydirdi* ige írásképe CCM *keyd'di* (a *xanliq dačini keydirdi* 'er hat dir seine königliche Krone aufgesetzt' mondatban, ld. GRONBECH 1942, 136). Igen gyakori a szóvégi *-n* és *-m* elhagyása, de az ily módon lerövidített szavakban a nazálist megelőző magánhangzóra felülírt vízszintes vonást tettek, pl. CCM *kīdā* alak 'akitől' (kim-Sg.Abl.) *kimdān* helyett (GRONBECH 1936, a 138. lap utolsó előtti sorában), CCM *kū, gū* íráskép a *kūn, gūn* 'nap' helyett (GRONBECH 1936, 122. lap, 21. sor) és számos más példában. De használták helykímélő módszerként a kicsinyített, felemelt betűket, mint pl. CCM *ker^{di}ler* (GRONBECH 1936, a 126. lap 25. sorában) a ...*xač* üstünde *kerdiler* 'sie schlugen (ihn) aus Kreuz' (GRONBECH 1942, 139) körmondat utolsó állítmányában, ahol a halmozott állítmányok mind ugyanazt a *-di-* időjelet kapták.

A magánhangzóhiány kétféle struktúrában fordul elő. Az első típust kéttagú tőszavak toldalék nélküli vagy toldalékolt formájának második szótagja képviseli: CCI agx [ağǧ] 'os'⁴⁹, vö. ótör. *ağiz* 'the mouth'⁵⁰; CCM aypsiz [ayǧpsiz]⁵¹; CCM beyk [beyik] 'altum'⁵² vö. ótör. *beyik* < *bedük* 'big, great'⁵³; CCM keyt [keyit] 'indumenta'⁵⁴ vö. ótör. *kedüt* 'something which you wear, wearing apparel'⁵⁵; CCM iarlgagey [yarlǧga-ğay] 'misereri'⁵⁶, vö. ótör. *yarlǧqa-* 'to issue order; to commiserate'⁵⁷; CCM ilnirler [ilǧnir-ler]⁵⁸ vö. ótör. *ilin-* 'to be caught suspended, hung'⁵⁹.

Ebben a típusban a kétszótagúak második magánhangzójának redukált ejtése lehet megőrzött archaizmus, a több szótagúaké valószínűleg másodlagos.

A második típusba olyan birtokos személyjeles főnevek tartoznak, melyekben a mássalhangzós tő és a birtokos személyjel morfémahatárán a magánhangzó kötőhang hiányzik:⁶⁰ CCM agisna [ağiz-ǧna]⁶¹ {ağiz-'száj'-Poss3-Dat}; CCM dozmanlarne [düşman-lar-ǧna]⁶² {düşman 'ellenség'-Pl-Poss3-Dat}; CCM izlarmde [izlär-ǧm-dän]⁶³ {iz 'nyom'-Pl.-Poss1-Abl}; CCM iazihmizni [yazih-ǧmiz-ni]⁶⁴ {yazih 'bűn'-PossPl1-Acc}. Az ebbe a csoportba tartozó szavakban a redukált minőség előfordulása feltehetően másodlagos szinkópa-jelenség. A redukált magánhangzók előfordulása a Misszionáriusok könyvében mutat túlsúlyt, de ez nem véletlen, mert ebben a részben fordulnak elő a folyamatos beszédet rögzítő összefüggő szövegek.

KIPCSAK NYELVI FOLYTONOSSÁG A VOLGA-URÁL-TÉRSÉGBEN

Összegezve a történeti és nyelvi források tanulságait, az eurázsiai sztyeppe nomádjainak tatárjárás előtti nyelvi viszonyairól elmondható, hogy a 8. sz. végétől egy heterogén török nyelvi sokféleségből a 13. századra egy homogénebb, kipcak-török többféleség jött létre.

A 13. sz. közepéig megindult kipcak nyelvi változások dinamikáját azonban megtörte a tatárjárás. A mongol hódítók darabokra törték a török nomád világ törzsszövetségi rendszereit, a dzsingiszidák kíméletlenül saját birodalmi érdekeik kiszolgálóivá tették (katonai segédnépeikké) a korábbi kipcak törzsi és nemzetségi csoportosulásokat. Így kerültek a kipcak konföderáció különböző területi nyelvvál-

⁴⁹ GRONBECH 1936, 94. lap, 21. sor, de más helyen (124. lap, 25. sor) CCM *agisi-bile* íráskép fordul elő. A szó mai baskír megfelelője *awıǧ* 'pot, уста' (URAKSZIN 1996, 56).

⁵⁰ CLAUSEN 98.

⁵¹ GRONBECH 1936, 138. lap, 3. sor, de más helyen (149. lap, 5. sor) CCM *ajypsyz* 'sündenfrei' vö. GRONBECH 1942, 32. A szó a mai baskírban nincs jelen.

⁵² GRONBECH 1936, 130. lap, 25. sor, más helyen (122. lap, 8. sor) azonban CCM *beyik* vö. GRONBECH 1942, 54.

⁵³ CLAUSEN 385, 302. Mai baskír megfelelője *bik* 'очень, весьма' (URAKSZIN 1996, 88).

⁵⁴ GRONBECH 1936, 132. lap, 7. sor, más helyen (141. lap, 5. sor) azonban CCM *keyit* vö. GRONBECH 1942, 136.

⁵⁵ CLAUSEN 702. Mai baskír megfelelője *kęyem* 'одежда' (URAKSZIN 1996, 264).

⁵⁶ GRONBECH 1936, 124. lap, 29. sor, más helyen (121. lap, 9. sor) azonban CCM *iarligasen* vö. GRONBECH 1942, 116.

⁵⁷ CLAUSEN 968.

⁵⁸ GRONBECH 1936, 117. lap, 4. sor, vö. GRONBECH 1942, 106.

⁵⁹ CLAUSEN 148.

⁶⁰ Megjegyzendő, hogy a birtokos személyjelek mássalhangzós tövekhez minden személyben szabályszerűen kötőhanggal kapcsolódtak már az ótörök kortól, vö. ERDAL 2004, 160–166, de ez volt jellemző a Codex korában is (VON GABAIN 1959, 61). A Codex szövegében szintén többségben vannak a szabályosan kiírt birtokos személyjeles alakok.

⁶¹ GRONBECH 1936, 125. lap, 33. sor.

⁶² GRONBECH 1936, 126. lap, 14. sor, vö. GRONBECH 1942, 170.

⁶³ GRONBECH 1936, 121. lap, 6. sor.

⁶⁴ GRONBECH 1936, 144. lap, 14. sor, de más helyen (126. lap, 30. sor) CCM *iazuk-umus*.

tozatait beszélő elemei a Volga–Káma vidékére az Arany Horda fennhatósága alá. Olyan nyelvváltozatok is szoros közelségbe kerülhettek egymással, melyek a délorosz sztyeppén korábban távolabb voltak egymástól. A Volgához érkező kipcscakok a 14. századra három különböző térségben telepedtek rá a helyi lakosságra, melyet rövid időn belül nyelvileg és etnikailag is asszimiláltak. Legnyugatibb csoportjuk, mely a korábbi egyik y-ző nyelvjárást vitte tovább, a Volga jobb parti térségében a meščerek szállásterületét hódította meg⁶⁵. Az ő utódaik a mai miserek.⁶⁶ Központi erőik, melyeknek zöme a j-ző nyelvváltozatot beszélte, a volgai bulgárok központi térségeit foglalták el, ők ma kazanyi tatárokként ismertek.⁶⁷ Harmadik csoportjuk a Kámán túli területeken részben a tatárjárást követő etnikai átrendeződés előtt ott élő (*bačgīrd-) bašgurt nevű népesség szálláshelyére érkezett. A bašgurt név az újonnan beköltöző kipcscak csoport területét is jelölni kezdte, majd később némi népetimológiai változtatással (baš'fő, vezér'+ qurt 'farkas' szó szerkezetként értelmezve) átruházódott arra a betelepülő kipcscak népességre, mely magát és nyelvét ma baskortnak nevezi.

E nép nyelvében sajátos elegye lelhető fel a Codex nyelvében már megvalósult, a teljesség igénye nélkül bemutatott hangváltozások különböző izoglosszáinak. A prototörök y- képviselteként egységes a szókezdő y-, ahogy a szóközépi -d-, -y- képvisellete is az. Viszont a szóközépi -g/g- mindhárom (-g/g-, -w-, -0-) változata megjelenik a baskír szókincsben, melynek összetétele maga is eltéréseket mutat a 14. századi állományhoz képest.⁶⁸ A tatárjárás előtti kipcscak magánhangzórendszerben a képzés időtartama szerinti fonológiai különbségek eltűntek, de fonetikai szinten az egységesülés még nem zárult le. A Codex nyelvváltozataiban sporadikusan fonetikai szinten jelentkező magánhangzó-hosszúság a baskír elődjében nem folytatódott, viszont a redukált ejtés nem első szótagi, tipikus fonetikai helyzetekben igen. Az a középkipcscak nyelvváltozat, melyből idővel a baskír nyelv létrejött, a Volga–Káma vidékén egy már létező nyelvi areába érkezett. Hangrendszerének változását a tatárjárás után három tényező befolyásolta: 1) a délorosz sztyeppe többféle kipcscak nyelvváltozatának talaján megindult, folyamatban lévő változási tendenciák; 2) a Volga–Káma-vidéki nyelvi area változási tendenciái;⁶⁹ 3) a szubsztrátumnyelvi elemek módosító hatása.⁷⁰

⁶⁵ A meščerek tatárjárás utáni helyzetéről ld. VÁSÁRY 2008.

⁶⁶ Nyelvről ld. Eleusin összefoglaló monográfiáját (ELEUSIN 2020).

⁶⁷ j-ző nyelvjárásuk fennmaradásához nagyban hozzájárulhatott, hogy a közjük beolvadó volgai bulgárok központi nyelvjárása is j-ző volt. A kazanyi tatár hangtörténet rekonstrukcióját ld. BERTA 1989.

⁶⁸ E cikk keretei nem engedik meg a Codex Cumanicus nyelvének a baskírral való módszeres, minden szinten való összehasonlítását. Ehelyütt csak a mondanivalóm szempontjából fontos néhány hangtani jelenséget emeltem ki, de a részletes összehasonlító elemzés, mely magában foglalja az alaktan, szóképzés és a teljes szóképzés vizsgálatát, a további lépés elkerülhetetlen feltétele.

⁶⁹ Már a korábbi irodalomban is felvetődött, hogy az areális tendenciák (vö. JOHANSON 2000, a baskír magánhangzórendszer változásában játszottak szerepet, vö. RÓNA-TAS 1975. Garipov finnugor vagy szamojéd befolyást feltételez (GARIPOV 1976).

⁷⁰ Szubsztrátumnyelvi hatásként a baskír mássalhangzórendszerben lejátszódott spirantizálódási folyamatot (*s-*, *-s-* > bask. *h-*, *-θ-*; *č* > *s*; *z* > *δ*) szokták említeni. Valijeva (VALIJEVA 2016) ezeket a változásokat szarmata szubsztrátumnak tartja, de ez kronológiai okok miatt nem lehetséges. A felsorolt hangváltozások felső határaként a 13. századot két független kontaktusnyelvi forrás is megerősíti: a baskírba került közép-mongol jövevényszavak, melyek 1236 előtt nem érkezhettek meg a Volga–Káma vidékére, illetve a déli óorosz nyelvjárásból származó, első szótagi akanyjét mutató jövevényszó, ugyanis az akanyje kialakulása a délorosz nyelvjárásban a 13. sz. közepétől datált, vö. közép-mongol *siltay* 'cause' → bask. *hiltau* 'id.' (RÓNA-TAS 1982, 113–114); óor. D. nyj. [*sAldár*] 'солдат' → bask. *haldat* 'id.' (AGYAGÁSI 2005, 189–190); óor. [*suslón*] 'суслон' → bask. *höθlan* 'id.' (AGYAGÁSI 2005, 195); közép-mongol *čabidur* 'light brown' → bask. *saptar* 'id.' (RÓNA-TAS 1982, 87–88); közép-mongol *qaiči* 'scissors' → bask. *qaysi* 'id.' (RÓNA-TAS 1982, 109); óor. É nyj. [*borzój*] 'борзой (о породе охотничьих собак)' → bask. *burday* 'id.' (AGYAGÁSI 2005, 73).

A BASKÍR NYELV VOLGAI BULGÁR KAPCSOLATAI

A baskír nyelv volgai bulgár elemeit tárgyaló átfogó kutatás Valijeva 2016-os disszertációjáig⁷¹ nem ismeretes. Ez persze nem jelenti azt, hogy korábban egyes kutatók nem mutattak volna ki baskír szavakban előforduló volgai bulgár sajátosságokat. Benzing 1959-es baskír nyelvleírásában⁷² idéz olyan baskír szavakat, melyek a kipszak fonológia szabályai szerint szabálytalanok, és szókezdő mássalhangzójuk volgai bulgár hatásként magyarázható. Róna-Tas 1976-os tanulmányában⁷³ pontosabban is leírta e szavak történeti változásának rendjét. A szavak egyik csoportjában a PT *y és *č képviselőként š van jelen a baskírban, amit a volgai bulgárban létrejött és š-sel való helyettesítéseként értelmez:

PT *yumiirt > ny.ótör. *jumiirt > VB *šumiirt → közép-bask. *šumiirt > bask. šömört 'черемуха' vö. csuv. šéměrt 'id.'⁷⁴

PT *yüzük 'ring' > ny.ótör. *jürük > VB *šürüy > šürü → közép-bask. šüre > bask. sürē 'шпулька' vö. csuv. šērē 'ring'⁷⁵

PT *čirpi > ny.ótör. *čirpi > VB *širpi → közép-bask. širpi > bask. širpi 'заноза' vö. csuv. šārpā 'id.'⁷⁶

További példákban a nyugati ótörök ogur változatában lejátszódott másodlagos si>ši hangváltozás eredménye jelenik meg a baskír adatban:

PT *sirt > ny.ótör. *širt > VB *širt → közép-bask. *širt > bask. širt 'щетина' vö. csuv. šārt 'id.'⁷⁷

Ny.ótör. *šima > šima 'smooth'⁷⁸ > VB *šima → közép-bask. *šima > bask. šīma 'гладкий' vö. csuv. šāma 'красивый, изящный'

A kérdés tehát nem az, hogy vannak-e a baskír nyelvnek volgai bulgár elemei, hanem hogy miként kerültek azok oda. Az idézett, bulgár kritériumokat felmutató baskír szavak az irodalmi nyelvben őrződtek meg, és minden esetben megvan a hangalakjukat tekintve pontos párjuk a kazanyi tatárban.⁷⁹ Pontosan ugyanúgy, mint ahogy a közép-mongol jövevényszavak is egyszerre vannak meg szinte azonos hangalakban a tatárban és a baskírban – esetenként a csuvasban és a mariban,⁸⁰ de hasonló a helyzet a legkorábbi óoroszl jövevényszavakkal is.⁸¹ Ez a tény arra mutat, hogy a szavak átvételekor a Volga-videki areában működött a nyelvi kapcsolatokat meghatározó dominancia szabály: a nyelvi jelenségek a domináns nyelvi centrumból a periféria felé terjedtek.⁸² A tatárjárást követően, a volgai bulgárok katonai veresége után domináns nyelvi centrummá fokozatosan az Arany Horda központi régiói váltak. A 13–14. század folyamán a központi volgai bulgár nyelv már nyelvi kódot váltott,⁸³ és a térségben a Kazanyi Kánság létrejöttének idejére már biztosan a kazanyi tatár középkipszak kori elődje lett a domináns nyelv. A felsorolt példákban tehát nem közvetlen volgai bulgár → baskír interakció zajlott, hanem a domináns

⁷¹ Vö. VALIJEVA 2016.

⁷² BENZING 1959,

⁷³ RÓNA-TAS 1976.

⁷⁴ BENZING 1959, 426, RÓNA-TAS 1976, 171.

⁷⁵ RÓNA-TAS 1976, 172.

⁷⁶ RÓNA-TAS 1976, 171.

⁷⁷ BENZING 1959, 426, RÓNA-TAS–BERTA 2011, 723, AGYAGÁSI 2019, 55–58.

⁷⁸ vö. ómagyar *sima* 'smooth' (RÓNA-TAS–BERTA 2011, 726).

⁷⁹ Vö. tat. nyj. *širt* 'lószőr', (bővebben AGYAGÁSI 2021, 32), tat. nyj. *šīma* 'sima, gatt' (BÁLINT 1876, 102).

⁸⁰ RÓNA-TAS 1982.

⁸¹ vö. óor. *baña* 'fürdőház', tat. nyj. *munča*, bask. ir. *munsa* 'id.'; óor. *gusl'* 'oroszl népi hangszer', tat. *göslä*, bask. ir. *kösnä* 'id.'; óor. *doga* 'donga', tat. nyj. *duğa*, bask. ir. *duğa* 'id.'; óor. *rus'* 'oroszl', tat. nyj. *urış*, bask. *urış* 'id.' (AGYAGÁSI 2005).

⁸² AGYAGÁSI 2023.

⁸³ A kódváltás eredményeit tükrözik azok a z-török nyelvű, kipszak j-nyelvjárást rögzítő volgai bulgár sírfeliratok, melyek a 14. sz. első feléből maradtak fenn és a mai Csisztopol 100 km-es körzetéből kerültek elő, ld. részletesebben HAKIMZJANOV 1987, AGYAGÁSI 2021.

nyelv (központi kazanyi tatár) esetenként volgai bulgár szubsztrátumnyelvi lexikális elemeinek a baskír elődjébe való közvetítése.⁸⁴

A volgai bulgárnak a baskír nyelvre gyakorolt hatásáról Valijeva készített kandidátusi értekezést 2016-ban. Ő az eddig itt bemutatott kutatásokat nem ismerte. Koncepciójának lényege, hogy a baskír nyelv magánhangzó-fonémarendszerében lejátszódott zártabbá válási és redukálódási folyamat volgai bulgár hatásra zajlott. A bulgár minta nála a példák alapján egyértelműen a csuvas,⁸⁵ a hangváltozásokat östörök–csuvas, csuvas–baskír relációban értelmezi a tér és az idő változásának mellőzése mellett. Sajnos az értekezés alaphipotézise hibás. A csuvas és volgai kipszak magánhangzórendszer zártabbá válási és redukálódási folyamatait már 1975-ben összehasonlította Róna-Tas András,⁸⁶ és arra a következtetésre jutott, hogy a csuvas elődje a volgai bulgár–kipszak nyelvi kapcsolatok kezdete idejére már a zártabbá válási és redukálódási folyamat első fázisán túllépett, amikor a volgai kipszak nyelvjárásokban a redukció és zártabbá válás megindult. Más szóval, a Valijeva által felvázolt, ideálisnak gondolt östörök magánhangzórendszert a csuvas elődjében a 14. században már egészen más fonémák jelenítették meg, mint amit ő feltételezett,⁸⁷ ezért a csuvas elődje nem szolgálhatott a közép-baskír változások mintájául. Valijeva kutatási módszere is meghaladott, minthogy az egyes rekonstruált östörök magánhangzók mai baskír megfelelőseit és azok tatár, csuvas illetve mari párhuzamait veszi sorra egyenként, nem pedig koronként változó rendszereket és az azok változásának mozgatórugóit elemzi.

Ennek ellenére mégsem zárható ki a volgai bulgár hatás a baskír magánhangzórendszer középkipcsak kori változásának megindításában, ha a kutatásba bevonjuk a teljes volgai bulgár nyelvi tényanyagot. Az elmúlt évtizedekben végzett kutatásaim⁸⁸ bebizonyították, hogy a volgai bulgár nyelvnek a 9–13. sz. között három nyelvjárása jött létre. Az egyes nyelvjárásokat más-más földrajzi régióban használták, és ezek éppen a magánhangzórendszer időtartam szerinti oppozíciójában különböztek.⁸⁹

A baskír–volgai bulgár nyelvi kapcsolatok mibenlétének pontosabb meghatározásához szükséges megtalálni azt a földrajzi helyszínt, ahol a kapcsolatok kialakulhattak. A tatár hódítás folyamán a 13. sz. közepén a Volga–Káma-vidéken jelentős etnikai átrendeződés következett be. A központi volgai bulgár nyelvjárást beszélők j-ző kipszak nyelvi kódra váltottak, és legkésőbb a 14. század közepén a Volga-vidék nagyvárosait is érintő pestisjárvány elől a Volga–Káma összefolyásától északra, az erdős övezetben telepedtek meg,⁹⁰ Kazany és az egykori Zsukotyin által közrefogott térségben. A csuvas elődje a Volga jobb partjára és a bal parti erdőkbe mozdult el a permi nyelvek szomszédságából, és az ezt a nyelvváltozatot beszélő etnikum az Aniš-Szvjaga közti térséget foglalta el. Végül, a volgai bulgár nyelv legkeletibb nyelvjárását beszélő népekről, mely a tatárjárás előtt a Kámán túl, a permiekkal szoros szomszédságban volt

⁸⁴ Vannak olyan 14. század első harmadából származó sírfeliratok is, amelyek tanúbizonysága szerint a központi volgai bulgár szubsztrátum bizonyos tagjai a tatárjárást követően sporadikusan y-ző kipszak nyelvi kódra váltottak vö. HAKIMZJANOV 1987, 90–92, 98–105, 110–115. Viszont, minthogy a hivatkozott sírkövek többsége a volgai bulgár birodalom déli részéről (mai Kujbisevi, Uljanovszki járás) került elő, valószínűbb ezekben az esetekben, hogy a miser középkipcsak változata volt az asszimiláló nyelv. Mindössze két feliratos sírkő található Baskíriában múzeumi tárgyként, eredeti lelőhelyük ismeretlen (HAKIMZJANOV 1987, 108, 112).

⁸⁵ VALIJEVA 2016, 43–75. A magánhangzórendszer változása mellett vizsgálja még a mássalhangzórendszer néhány jelenségét, és kimutatja a baskír, a volgai bulgár (=csuvas) és a magyarba került östörök lexikális párhuzamokat (anélkül, hogy ismerné Ligeti munkásságát vagy Róna-Tas és Berta 2011-es nagymonográfiáját).

⁸⁶ RÓNA-TAS 1986, 75–79.

⁸⁷ WICHMANN 1903, KAKUK 1982; RÉDEI–RÓNA-TAS 1983.

⁸⁸ AGYAGÁSI 2007, 2019.

⁸⁹ AGYAGÁSI 2019, 160–183.

⁹⁰ AGYAGÁSI 2021, 27.

megtalálható,⁹¹ szintén feltehető, hogy a központi kipszak erők udmurt területeken való gyors térnyerése miatt helyet változtatott. Számukra az udmurt területektől délkeleti irányban nyíltak menekülési útvonalak. Nagy kérdés, hogy ez a terület mennyire volt lakott más népek, és hányféle más nép által,⁹² de az valószínűnek tűnik, hogy a baskírok elődeinek megjelenéséig e térségben nem volt jelen domináns hatalmi tényező. A menekülő volgai bulgár kisebbség a 14. századig túlélhetett ezen a periférián, és történetileg megvolt a lehetősége a volgai bulgár–korai középbaskír nyelvi kontaktusnak. E kapcsolatot viszont már a kezdetekkor megpecsételte a volgai bulgárok kisebbségi státusza a hódító középbaskír többségi népesítéshez viszonyítva, ami szükségszerűen a volgai bulgárok nyelvi kódváltásához kellett hogy vezessen.

A két nyelv kezdeti interakciója során a keleti volgai bulgárok nyelvhasználatában opozícióba kerültek a korai középkipszak és a volgai bulgár keleti nyelvjárásának magánhangzórendszerei. Az első szótagi rendszerek a következők:⁹³

korai középbaskír	keleti volgai bulgár
u ĭ ü i	ũ (> ɛ<) ĩ ũ (> ə<) ī
o ö	– è
a ä	á ~ ǎ ä

Az adatok szerint a zárt magánhangzók esetében a volgai bulgárban fonematikus szintű volt a magánhangzó-redukció. Ezzel szemben a korai középbaskírban első szótagban teljes képzésűek voltak ugyanezek a magánhangzók. A keleti volgai bulgárok kódváltása után e népcsoport kipszak nyelvhasználatában is redukáltként realizálódhattak az első szótagi zárt magánhangzó-fonémák, ami a korai középbaskír anyanyelvűek mindennapi kommunikációban felerősíthette az eredetileg fonetikus szinten létező redukált magánhangzó-minőség használatát. (Ennek meglétét a korai középbaskírban a Codex Cumanicus adatai alapozzák meg, mint láttuk.) Idővel a két rendszer kompenzálódott, általánossá válhatott a zárt magánhangzók egységes redukált ejtése a korai középbaskírban első és nem első szótagban egyaránt. A keleti volgai bulgár nyelvjárás szubsztrátumnyelvi hatása tehát a korai középbaskír zárt magánhangzók redukációjának fonemizálódásaként ragadható meg. Más – remélhetőleg a tatártól független – volgai bulgár szubsztrátumnyelvi jelenségek előkerülése az északi baskír nyelvjárás nyelvi jelenségeinek tüzetes vizsgálatától várható. A baskír elődjében a zárt magánhangzók fonematikus redukciója lehetett az első lépés a magánhangzó-fonémarendszer történeti átalakulásában. A második lépcső a zártabbá válás, ami azonban már areális kontextusban értelmezhető, és külön kutatást igényel.

⁹¹ K. A. Ruyenko térképre vitte a 10–13. században létezett volgai bulgár települések és erődítmények régészeti lelőhelyeit, vö. RUYENKO 2014, 13. A térkép szerint a 13. századig 10-nél több volgai bulgár település maradványai kerültek elő a Káma túl régióból a mai Jelabuga térségétől a Káma északi nagy kanyaráig. Ez a térség ma tatár–baskír–udmurt határterület, a 13. század első harmadáig a Volgai Bulgár Birodalom legkeletibb, a centrumtól legtávolabb eső régiója volt.

⁹² A Káma bal parti övezetében a mai Baskíria Agidel városától nem messze található Možary település, melynek neve a *maĵar* népnév megfelelőjeként több kisebb északnyugati baskír településnévvel együtt a magyarok egykori jelenlétére mutat. Viszont a keleten maradt magyarság jelentős része a tatárjárás idején nem maradt meg ezen a helyen. Ugyanilyen helynevek fordulnak elő Menzelinszktől Rjazanyig Oroszországban, ami e népcsoport szétszóródását szemlélteti, ld. Róna-Tas térképét (RÓNA-TAS 1996, 231).

⁹³ A korai középbaskír rendszer azonosítható a Codex Cumanicus nyelvének magánhangzó-fonémarendszerével, a keleti volgai bulgár rekonstrukció a permi nyelvek és az óoroszból keleti volgai bulgár jövevényszavainak adatain alapul, vö. AGYAGÁSI 2019, 160–168.

IRODALOM

- AGYAGÁSI 2005: Адыгаши, К.: *Ранние русские заимствования тюркских языков Волго-Камского ареала*. Studies in Linguistics of the Volga-Region Vol. I. Debrecen 2005.
- AGYAGÁSI 2007: Agyagási, K.: Mittelbulgarische Dialekte – mittelbulgarischer Sprachzustand. In: *Einheit und Vielfalt in der türkischen Welt*. Hrsg. von Hendrik Boeschoten und Heidi Stein. Turcologica 69. Wiesbaden 2007, 24–36.
- AGYAGÁSI 2019: Agyagási, K.: *Chuvash Historical Phonetics*. An areal linguistic study with an Appendix on the role of Proto-Mari in the history of Chuvash vocalism. Turcologica 117. Wiesbaden 2019.
- AGYAGÁSI 2021: Agyagási K.: A központi kazáni tatár nyelvjárás volgai bulgár elemeinek kontaktusnyelvészeti státuszához. *Keletkutatás* 2021 ősz, 25–34.
- AGYAGÁSI 2024: Areal Contacts in the Volga-Ural Region. In: *Encyclopedia of the Turkic Languages and Linguistics* (eds. by Lars Johanson, Éva Á. Csató). Brill Academic Publisher Leiden. Megjelenés alatt.
- BÁLINT 1876: Szentkatolnai Bálint G.: *Kazáni-tatár nyelvtanulmányok* II. füzet. Kazáni-tatár szótár. Budapest 1876.
- BENZING 1959: Benzing, J.: Das Baschkirische. In: *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Redigunt J. Deny, K. Grønbech, H. Scheel, Z.V. Togan. Wiesbaden 1959, 421–434.
- BERTA 1989: Berta Á.: *Lautgeschichte der tatarischen Dialekte*. Studia Uralo-Altaica 31. Szeged 1989.
- BERTA 1996: Berta Á.: *Deverbale Wortbildung im Mittelkiptschakisch-Türkischen*. Turcologica 24. Wiesbaden 1996.
- BERTA 2022: Berta Á.: Tatar and Bashkir. In: *The Turkic Languages*. Second Edition. Eds. by L. Johanson and É. Á. Csató. London and New York 2022.
- CLAUSON 1972: Clauson, sir G.: *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford 1972.
- DANKOFF–KELLY 1982: Dankoff, R. and Kelly, J (eds.): *Maḥmūd al Kāšyarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk)* I. Harvard University 1982.
- DTS: = Наделяев В. М. и др. (ред.): *Древнетюркский словарь*. Ленинград 1969.
- DIBO–HISZAMITGYINOVA 2009: Дыбо, А. В., Хисамитдинова, Ф. Г.: Башкирский язык в системе алтайских языков. *Проблемы востоковедения* 2009:4 (46), 109–115.
- ELEUSIN 2020: Eleusin, A.: *Studien zum Mischär-Tatarischen*. Turcologica 124. Wiesbaden 2020.
- ERDAL 2004: Erdal, M.: *A Grammar of Old Turkic*. Leiden–Boston 2004.
- GABAIN 1959: von Gabain, A.: Die Sprache des Codex Cumanicus. In: *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Redigunt J. Deny, K. Grønbech, H. Scheel, Z.V. Togan. Wiesbaden 1959, 46–73.
- GARIPOV 1976: Гарипов, Т. М.: Существовал ли пракыпчакский язык? (В связи с установлением основных типов и направлений вокалических изменений в истории кыпчакских языков Урало-Поволжья). In: *Hungaro-Turcica. Studies in honour of Julius Németh*. Ed. by Gy. Káldy-Nagy. Budapest 1976, 163–168.
- GARIPOV 1979: Гарипов, Т. М.: *Кыпчакские языки Урало-Поволжья*. Москва 1979.
- GOLDEN 1992: Golden, P. B.: *An introduction to the history of the Turkic peoples*. Wiesbaden 1992.
- GOLDEN 2005: Golden, P. B.: The shaping of the Cuman-Qipchaqs and their world. In: Schmieder, F. – Schreiner P. (eds.): *Il Codice Cumanico e il suo mondo*. Atti del colloquio internazionale. Aevi Vol. 14 (2005) 281–298.
- GOLDEN 2011: Golden P. B.: The Codex Cumanicus. In: *Central Asian Monuments* (ed. by H. B. Paksoy). The Isis Press Istanbul, Gorgias Press Piscataway 2011. <https://web.archive.org/web/20050307164248/http://eurasia-research.com:80/erc/002cam.html>

- GOLEV 2018: Golev, K.: The Cuman-Qipčaq and Crimea. The Role of the Peninsula in the Nomads' Relation with the Outside World. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 24 (2018) 23–108.
- GRØNBECHE 1936: Grønbech, K.: *Codex Cumanicus*. Cod. Marc. Lat. DXLIX. In Faksimile herausgegeben mit einer Einleitung von K. Grønbech. Kopenhagen 1936.
- GRØNBECHE 1942: Grønbech, K.: *Komanisches Wörterbuch*. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. Kopenhagen 1942.
- GRUNYIN 1967: Грунин, Т. И.: *Документы на половецком языке XVI века*. (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общности Я.Р. Дацкевича). Памятники письменности востока III. Москва 1967.
- GÜNEY 2023: Güney, F.Ş. Is the Volga Vowel Shift Turkic Induced? Further Evidence from Caucasian Turkic Languages. In: *A Long Scholarly Journey From New York to Eurasia*. A Festschrift in Honour of Uli Schamiloğlu. Ed. by Funda Güven, Fatma Şahan Güney. Turko-Tatar Press, Madison, Wisconsin, USA.
- НАКИМЖАНОВ 1987: Хакимзянов, Ф. С.: *Эпиграфические памятники Волжской Булгарии и их язык*. Москва 1987.
- JOHANSON 2000: Johanson, L. Linguistic convergence in the Volga Area. In: D. Gilbers, J. Nerbonne, J. Schaecken (eds.) *Language in Contact*. Amsterdam – Atlanta, GA; Rodopi. 165–178.
- JOHANSON 2022: Johanson, L.: The history of Turkic. In: *The Turkic Languages*. Second edition. Ed. by L. Johanson, É. Á. Csató. London 2022, 81–120.
- КАКУК 1982: Kakuk, S.: The Hungarian Historical Etymological Dictionary and Chuvash Phonology. In: *Chuvash Studies* (ed. by A. Róna-Tas). Budapest 1982, 83–95.
- MORIYASU–OCHIR 1999: Moriyasu, P., Ochir, A. (eds.): *Provisional report of researches on historical sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998*. Osaka 1999.
- MUSZAJEV 2002: Мусаев, К. М.: Кыпчакская группа. In: *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков*. Региональные реконструкции. Отв. ред.: Тенишев, Э. Р. Москва 2002, 259–298.
- RÉDEI–RÓNA-TAS 1972: Rédei, K., Róna-Tas, A.: A permi nyelvek ősspermi kori bolgár-török jövevényiszavai. *Nyelvtudományi Közlemények* 74 (1972) 281–298.
- RÉDEI–RÓNA-TAS 1983: Rédei, K., Róna-Tas, A.: Early Bulgarian Loanwords in the Permian Languages. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 37 (1983), 3–41.
- RÓNA-TAS 1976: Róna-Tas, A.: Some Volga Bulgarian words in the Volga Kipchak languages. In: *Hungaro-Turcica. Studies in honour of Julius Németh*. Ed. by Gy. Káldy-Nagy. Budapest 1976, 169–175.
- RÓNA-TAS 1982: Róna-Tas, A.: Loan-words of ultimate Middle Mongolian origin in the Volga Kipchak languages. In: *Studies in Chuvash Etymology I*. (ed. by A. Róna-Tas). Studia Uralo-Altaica 17. Szeged 1982, 66–134.
- RÓNA-TAS 1986: Róna-Tas, A.: *Language and History*. Contributions to Comparative Altaistics. Ed. by A. Róna-Tas. Studia Uralo-Altaica 25. Szeged 1986.
- RÓNA-TAS 1996: Róna-Tas A.: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest 1996.
- RÓNA-TAS 2022: Róna-Tas, A.: The reconstruction of Proto-Turkic and the genealogical question. In: *The Turkic Languages*. Second edition. Eds. by L. Johanson – É. Á. Csató. London 2022, 60–74.
- RÓNA-TAS–BERTA 2011: Róna-Tas, A. – Berta, Á. É.: *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. Part I–II. *Turcologica* 84. Wiesbaden 2011.
- RUGYENKO 2014: Руденко, К. А.: *История археологического изучения Волжской Булгарии (X – начало XIII в.)*. Казань 2014.
- SCHÜTZ 1968: Schütz, E.: *An Armeno Kipchak Cronicle on Polish-Turkish Wars in 1620–1621*. (Bibliotheca Orientalis Hungarica 11). Budapest 1968.

- SCHÜTZ 1998: Schütz, E.: *Armeno-Turcica. Selected Studies*. Bloomington 1998.
- SCSERBAK 1970: Щербак, А. М.: *Сравнительная фонетика тюркских языков*. Ленинград 1970.
- SZEVORTYAN 1974–1980: Севортян, Э. В. (ред.): *Этимологический словарь тюркских языков* 1–3. Москва 1974.
- TEKIN 1987: Tekin, T. On the history of the labial vowel shifts in Tatar and Bashkir. In: *Tatarica. Studia in honorem Ymär Daher*. Vammala 1987, 293–306.
- ТОГАБАЕВА 2024: Тогабаева, Г.: Этнонимы венгров в постзолотоордынских источниках. Печатается в журнале *Archivum Eurasiae Medii Aevi*.
- TYENYISEV 1988: Тенишев, Э. Р.: *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология*. Москва 1988.
- URAKSZIN 1996: Ураксин, З. Г.: *Башкирско-русский словарь*. Москва 1996.
- VALJEVA 2016: Валиева, М. Р.: *Проблема болгарского влияния на развитие башкирского языка*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата наук. На правах рукописи. Уфа 2016.
- VÁSÁRY 2008: Vásáry I.: Julianus magyarjai a mongolok után: možarok és mišerek (meščerek) a Közép-Volga vidékén. In: *Magyar őshazák és magyar őstörténészek*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 24. Budapest 2008, 37–72.
- WICHMANN 1903: Wichmann, Y.: *Die tschuwaschischen Lehnwörter in den permischen Sprache*. Helsinki 1903.

МЕСТО БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА СРЕДИ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ, ВОЗМОЖНЫЕ КОНТАКТЫ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА С ВОЛЖСКО-БУЛГАРСКИМ ЯЗЫКОМ

Автор рассматривает семиотические функции вариантов названия башкир в ранних арабских и постзолотоордынских исторических источниках. На основании источников ей подтверждается, что денотаты вариантов названия «башкир» не совпадают до и после монгольского нашествия. Место современного башкирского языка – соответственно международной тюркологической литературе – она определяет в северной группе кыпчакской ветви тюркской языковой фамилии, отказываясь, одновременно от параллельной, линейной генеалогии башкирского этноса и языка по модели языкового дерева. Анализируя системы кыпчакских племенных союзов она приходит к выводу, что члены кыпчакской конфедерации, господствующей над южнорусской степью до татарского нашествия пришли в восточную Европу между 9 и 11 веками из различных географических пространств Азии. На территории южнорусской степи произошло конвергентное развитие (унификация) поздне-древнетюркских языковых вариантов по доминантному кыпчакскому коду, в результате чего возник ранне-средне-кыпчакский язык, представленный локальными вариантами. В статье представляются письменные языковые источники среднекыпчакского языка. В фокусе стоят некоторые особенности памятника Кодекс Куманикус, потому что этот источник был составлен в Крыму, непосредственно после татарского нашествия, и отражает языковое состояние ранне-средне-кыпчакского языка, характерное до перехода кыпчакских племен в волжско-уральский регион. Целью автора являлось выявление в Кодексе изоглосс, подтверждающих наличие средне-кыпчакских языковых вариантов и их сохранение в башкирском языке, то есть которые могут демонстрировать кыпчакский континуитет. Изучение графики памятника привело к установлению существования редуцированного фонетического качества в непервом слогу в одном из средне-кыпчакского вариантов. Средне-башкирский язык, находящийся в процессе фор-

мирования в волжско-уральском ареале мог иметь возможность вступить в контакт с восточным, закамским диалектом волжско-булгарского языка. Но этот диалект, неизбежно, быстро должен был превратиться в субстратный язык. Его влияние на средне-башкирский язык можно определить только в содействии превращения фонетического характера редуцированного качества средне-башкирских узких гласных в фонологический. На основании результатов исследования пермско-волжско-булгарских языковых контактов можно исключить возможность копирования сужения волжско-булгарской гласной системы средне-башкирским.

